

ПРОБЛЕМИ ПІДРУЧНИКА ІНОЗЕМНОЇ МОВИ НА СТОРІНКАХ ЧАСОПИСУ "ИНОСТРАННЫЕ ЯЗЫКИ В ШКОЛЕ" (40-60-ті роки ХХ століття)

В. Г. Булгакова

Досліджено проблеми підручника з іноземної мови на сторінках журналу "Иностранные языки в школе" упродовж 40-х – початку 60-х років ХХ століття, проаналізовано зміст публікацій, розглянуто питання забезпечення підручниками з іноземних мов навчальних закладів, з'ясовано якість підручників та рівень володіння учнями іноземною мовою, розкрито позитивні моменти та виявлено недоліки підручникотворення в досліджуваний період.

Ключові слова: підручники, іноземні мови, навчальна література, загальноосвітні навчальні заклади, навчальний процес.

Булгакова В. Г. Проблемы учебника иностранного языка на страницах журнала "Иностранные языки в школе" (40-60-е годы ХХ века)

Исследованы проблемы учебников по иностранным языкам на страницах журнала "Иностранные языки в школе" в период с 40-х до начала 60-х годов ХХ века, проанализировано содержание публикаций журнала, рассмотрены вопросы обеспечения учебниками иностранных языков учебных заведений, определено качество учебников и уровень владения учащимися иностранным языком, раскрыты положительные моменты и выявлены недостатки учебников за исследуемый период.

Ключевые слова: учебники, иностранные языки, учебная литература, общеобразовательные учебные заведения, учебный процесс.

Bulgakova V. G. Some Problems of Foreign Language Textbooks on Pages of Journal "Inostrannyye yazyki v shkolye" (Foreign Languages at School) (1940s to 1960s)

The problems of coursebooks on foreign languages as described in the journal "Foreign Languages at School" from 1940s to 1960s are investigated, the contents of the journal's publications are analyzed, problems of supplying educational institutions with the coursebooks are considered, the coursebook quality and level of students' foreign language command are defined, positive aspects and drawbacks of the coursebooks from the period under research are disclosed and detected.

Key words: coursebooks, foreign languages, educational literature, comprehensive educational institutions, teaching and learning process.

Постановка проблеми та її актуальність. Підручник був і залишається надзвичайно важливим інструментом і учня, і вчителя у складному процесі надання і здобуття знань. Створення і видання якісного підручника – справа складна і відповідальна. Адаже підручник в обсязі шкільної програми має відобразити інформацію, що стала основою знання того чи іншого навчального предмета, і в межах можливого ознайомити з новітніми відкриттями, бути методично виваженим, доречно і добре ілюстрованим, зрештою відповідати викликам і потребам свого часу. З огляду на такі завдання проблема якісного підручника завжди залишається в центрі уваги науковців, освітян-практиків, видавців та представників органів

влади. Аналіз історичного досвіду вирішення проблем створення підручника дає можливість глибше їх зрозуміти, оцінити досягнення минулих років у галузі підручникотворення та уникнути помилок у подальшій практиці.

Велику увагу проблемам навчальної літератури в середині ХХ сторіччя приділяли талановиті вчені І. Рахманов, М. Бахарєва, В. Григор'єва, А. Монігетті, Ц. Шпігель, Л. Щєрба, Н. Тєннова, О. Бєлова, І. Зязюн, З. Калачова та ін. На початку ХХІ століття питання підручникотворення знайшли відображення у працях таких дослідників, як В. Бейлінсон, В. Беспалько, Л. Долбаєв, Л. Занков, Л. Зоріна, Д. Зуєв, В. Краєвський, І. Лєрнер, Н. Менчинська, Є. Перовський, Н. Тализіна,

Булгакова Вікторія Георгіївна, методист іноземних мов Центру аналізу та прогнозування розвитку освіти комунального вищого навчального закладу "Харківська академія неперервної освіти"

І. Товпінець, Н. Басай, М. Шабалін, М. Скаткін, Н. Бібік, В. Мадзігон, В. Редько, О. Пасічник, Я. Кодлюк та ін.

Разом із тим зауважимо, що в сучасній історико-педагогічній науці поки що бракує комплексного наукового аналізу підручників з іноземних мов для учнів середньої школи кінця 40-х початку 60-х років XX століття, хоча період цей в історії нашої країни був складний і, безумовно, позначився і на підручникотворенні.

З огляду на це, мета статті – дослідити як проблема підручника з іноземних мов відображалася на сторінках журналу "Иностранные языки в школе" упродовж 40-х – на початку 60-х років XX століття.

Статтю побудовано на матеріалі аналізу публікацій усіх номерів журналу "Иностранные языки в школе" 1940-1941 років та з 1946 по 1961 рік XX століття. Загалом було опрацьовано 105 номерів журналу.

"Іноземні мови в радянській школі є важливим загальноосвітнім предметом. М. І. Калінін¹ у своїх бесідах з радянською молоддю неодноразово висловлював думку про те, що в даний час не можна бути культурною і освіченою людиною, не володіючи хоча б однією з іноземних мов" [3, с. 4] – так наголошував на своїх сторінках досліджуваний нами всеоюзний журнал.

Питанням навчання іноземних мов радянська періодична преса завжди приділяла велику увагу. Регулярно видавалися матеріали конференцій, спеціальні збірники, з 1934 по 1941 рік виходив журнал "Иностранный язык в школе". З червня 1941 по 1947 рік у зв'язку з Великою Вітчизняною війною видання журналу тимчасово було припинено, і лише з 1948 року з метою сприяння успішному розв'язанню завдань викладання іноземних мов у школі почав виходити науково-методичний журнал з тією самою назвою – "Иностранные языки в школе".

На той час журнал став справжнім "знаряддям у боротьбі за передові ідеї в галузі методики навчання іноземних мов і висвітлював з правильних, принципових партійних позицій усі запити теорії та практики навчання мов. Він широко популяризував передовий досвід школи і давав його теоретичне обґрунтування, знайомлячи читачів з досягненнями та методами роботи кращих учителів іноземних мов" [3, с. 3].

Велику увагу журнал приділяв як теоретичним питанням методики, так і пов'язаним із ними питанням мовознавства, педагогіки та психології, критично оцінював на своїх сторінках матеріали,

пов'язані з навчанням іноземних мов: програми з іноземних мов, типові навчальні плани; зміст підручників, словників, посібників для домашнього читання; упровадження в навчальний процес мовних та мовленнєвих видів навчальної діяльності; розробки уроків та позакласних заходів тощо.

Журнал також систематично висвітлював роботу науково-дослідних інститутів, кафедр методики, інститутів удосконалення вчителів і різних методичних об'єднань. Для надання постійної допомоги вчителям було передбачено відділ консультацій як із теорії, так і з практики викладання іноземних мов та з усіх інших питань, що цікавили учительство.

Опрацювання матеріалів публікацій номерів журналу "Иностранные языки в школе" дає змогу визначити такі рубрики: "Наша трибуна", "Методика", "На допомогу молодому вчителю", "Досвід школи", "Позакласна робота", "Листи в редакцію", "Мовознавство", "Критика та бібліографія", "Консультація". Саме в рубриках "Методика", "Критика та бібліографія", "Досвід школи" на розсуд учителя було представлено проблеми якісного викладання іноземних мов у середній школі на зразках матеріалу чинних підручників з іноземних мов, методологію побудови стабільних підручників, забезпечення шкіл навчальною літературою, методичні вимоги до запропонованих підручників, принципи їх побудови, упровадження в навчальний процес лексичних та граматичних одиниць, аудіювання, читання, письма, говоріння тощо.

В одному з випусків журналу за 1954 рік відзначається що, "протягом багатьох років педагогічна громадськість наводить численні приклади, які свідчать про незадовільну підготовку великої частини учнів середньої школи з іноземної мови з основних розділів шкільної програми: фонетики, лексики, граматики, навичок самостійної роботи з текстом (переклад) та навичок усного мовлення" [9, с. 52].

Такий стан не міг не викликати занепокоєння педагогів. Так, у своєму бажанні подолати формалізм у викладанні іноземних мов автор М. Амбаш висловлює свій погляд на рівень володіння іноземними мовами учнів середньої школи: "Як правило, учень знає мову поверхово, формально, він у полоні підручника і його параграфів, з важкістю перекладає спеціальну і художню літературу, не володіє жодними розмовними навичками, вимова погана" [1, с. 43]. А З. Висоцька у своїй статті "Читати, перекладати, вивчати слова" (1948) наголошує на тому, що

¹ Калінін М. І. (1875-1946) – радянський державний діяч.

"протягом шести років підручники пропонують учителю одну й ту саму схему, яка повторюється на кожному уроці: §1 – читання, переклад, граматична вправа; §2 – читання, переклад, відповіді на запитання, граматичні вправи; §3 – читання, переклад..." [2, с.101].

Так само стурбованість висловлюють І. Салістра та Б. Корндорф: "викладання іноземних мов є одним із найбільш відсталих ділянок роботи школи. Щорічні іспити в школах та вступні випробування з іноземної мови у ВНЗ показують, що ще багато учнів не вміють правильно читати і погано розуміють іноземні тексти, мають низький словниковий запас, граматикою часто володіють лише формально. Ця ситуація зумовлена низкою причин, частина яких полягає в стані методики викладання іноземних мов, у програмових вимогах і підручниках з іноземних мов для середньої школи" [11, с. 39].

Один із авторів підручників з англійської мови для середньої школи З. Цветкова головну причину низького рівня володіння школярів іноземною мовою вбачала саме в якості підручників. "У більшості X класів, – зазначала вона, – програма в розділі навичок не виконується на рівні VI класу. Підручники, якими ми користуємося в середніх школах ... так перевантажені лексикою, що у викладача не залишається часу для відпрацювання навичок учнів; підручники занадто великі за своїм обсягом та матеріалом, програма передбачає, що учень за V, VI та VII класи повинен засвоїти 1000 слів, якими має активно оперувати, тобто вміти читати, писати, використовувати у простих реченнях, ставити запитання та відповідати на них. Підручник англійської мови вміщує в себе 500 слів замість 750, підручник німецької мови – 2072 слова, а підручник французької мови – 2345 слів. Отже, програмові вимоги перевищуються не тільки в V, VI та VII класах, а й у X класі" [6, с. 91-92].

Аналізуючи статті на сторінках часопису "Иностранные языки в школе" 40-50-х років XX століття, ми виокремили такі недоліки підручників з іноземних мов:

– відсутність наступності між підручниками для окремих класів та єдиної методичної структури підручників;

– перевантаження підручників лексичним і граматичним матеріалом, нерівномірний його розподіл як за класами, так і за окремими параграфами;

– майже повне ігнорування принципу раціоналізації словника (частіше у підручниках німецької та французької мов);

– порушення співвідношення між введенням нового матеріалу та його закріпленням на користь першого; відсутність, як наслідок цього становища, достатньої кількості вправ на закріплення лексики і граматики, для розвитку навичок читання, усного та писемного мовлення, вимови (останнє більшою мірою стосується підручників німецької мови);

– низька якість та методична непродуманість більшості малюнків, що ілюструють підручники;

– відрив від практичних запитів життя; – наявність надто ускладненого матеріалу, який не завжди відповідає віковим особливостям учнів;

– невчасне постачання підручників у школи.

Для нормальної роботи шкіл велике значення мало своєчасне друкування підручників і їх доставка користувачам. Однак, із цим питанням також не все було гаразд.

Опрацювавши матеріали журналів щодо забезпечення підручниками з іноземних мов навчальних закладів, ми зробили висновки, що 1948 рік був переломним для редакції іноземної літератури.

У 1948-1950 роках редакція іноземної літератури повинна була завершити реалізацію свого п'ятирічного плану, який вона намітила в рік закінчення Великої Вітчизняної війни. Головним завданням цього плану визначалося забезпечення середньої школи підручниками, навчальними та методичними посібниками з англійської, французької, німецької, латинської та іспанської мов. Дві останні мови вводилися в школи вперше (не в усі школи): латина – з VIII класу, іспанська мова – з III класу. Одним із положень п'ятирічного плану [4, с. 109-111] було забезпечення кожного учня в кожному класі підручником з іноземної мови.

До 1950-го року редакція планувала закінчити "перебудову підручників" з англійської, німецької і французької мов для учнів, які починатимуть вивчати іноземну мову з III та V класів, за такою схемою:

Перший варіант підручників (для шкіл, у яких викладання мови ведеться з III по VII клас)	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
Другий варіант підручників (для шкіл, у яких викладання мови ведеться з V по VII клас)			V	VI	VII			

Починаючи з VIII класу, підручники з іноземних мов були єдиними. Учні приходили у VIII клас із різних шкіл, з різним рівнем володіння мовою, тому вчителі повинні були підготувати їх до користування єдиним підручником.

Учні, які почали вивчати англійську мову з третього класу, отримали у 1948–1949 навчальному році старі підручники для III та IV класів (автори Ю. Годліннік та М. Кузнець) без змін. Досвід роботи вчителів за цими підручниками показав, що вони перевантажені навчальним матеріалом і є складними для учнів III–IV класів, тому вже до 1950 року обидва підручники було перероблено. У 1948–1949 навчальному році вийшов у світ новий підручник англійської мови для V класу (3-й рік навчання) цих авторів. До 1950–1951 навчального року було розроблено нові підручники для учнів VI класу (4-й рік навчання) та VII класу (5-й рік навчання).

Учні, які почали вивчати англійську мову з п'ятого класу, отримали у 1948–1949 навчальному році старі підручники для V та VI класів (автори Ю. Годліннік та М. Кузнець). Упродовж 1949–1950 років ці підручники було замінено іншими. Підручники авторів О. Белової та Л. Тодд для учнів VII, VIII та IX класів було доповнено та перевидано. Для учнів X класу створено новий підручник англійської мови.

Учні, які почали вивчати німецьку мову з третього класу, у 1948–1949 навчальному році отримали підручники для III і IV класів (автори Р. Вітфогель, А. Монігетті, М. Петренко) та підручник для V класу (автор А. Монігетті) без змін. Підручники німецької мови для VI та VII класів до 1950–1951 навчального року було докорінно змінено.

Учні, які почали вивчати німецьку мову з п'ятого класу, у 1948–1949 навчальному році отримали підручники для V та VI класів (1-й та 2-й роки навчання, автори М. Петренко та М. Ястржембська). Підручник для V класу – це перевидання без усіляких змін, а підручник для VI класу – новий, який у 1948 році вперше вийшов у світ. У цьому самому році школа отримала новий підручник для VII класу (3-й рік навчання, автори Н. Бергман і М. Петренко). До 1949–1950 навчального року підручник для V класу (1-й рік навчання) автори переробили, до 1950–1951 навчального року також було видано нові підручники для учнів VIII, IX і X класів.

Учні, які почали вивчати французьку мову з третього класу, у 1948–1949 навчальному році отримали підручники для III, IV та V класів (автори Н. Федотова, С. Маркова) без змін та новий підручник

для VI класу (автори Н. Теннова, С. Маркова). Уже до 1949 року було видано новий підручник для VII класу та перероблено підручники для III і IV класів.

Учні, які почали вивчати французьку мову з п'ятого класу, у 1948 році отримали перевиданий підручник авторів М. Тарасової та О. Городецької, який до 1949–1950 навчального року докорінно було перероблено. Для учнів VI класу у поточному році видано новий підручник М. Бахаревої та З. Калачової; підручник для VII класу авторів Є. Лівшиц та М. Уен замінено на інший уже до 1949 року; нові підручники для учнів VIII, IX та X класів, що завершили оновлений комплект підручників з французької мови, видрукувано до 1950–1951 навчального року.

Видавництво навчальної і педагогічної літератури "Учпедгиз" провело серйозну роботу зі створення нових підручників. Зміст навчальної літератури для початкової школи з англійської, німецької і французької мов було значно поглиблено: враховано зауваження щодо обсягу і розташування граматичного матеріалу, методичних пояснень до підручників тощо.

Наприклад, підручник з англійської мови для III класу авторів Ю. Годліннік та М. Кузнець був перевантажений навчальним матеріалом, тому автори вилучили з нього весь вступний курс із методичними вказівками. Майже третину матеріалу перенесли у підручник для IV класу, деякі уроки розвантажили. А деякий матеріал з IV класу було розміщено у підручнику для V класу (третій рік навчання).

Із підручника німецької мови для III класу авторів Р. Вітфогель, А. Монігетті та М. Петренка було вилучено транскрипційні знаки, водночас полегшено подачу звуків, збагачено лексику, вміщено нові вправи, переклад речень. Підручник для IV класу в 1950–1951 навчальному році перероблено докорінно.

Підручник французької мови для III класу авторів Н. Федотової та С. Маркової зазнав значних скорочень, бо частину матеріалу було перенесено до підручника IV класу, зменшено вступний курс. А підручник для IV класу розширився і за рахунок нового граматичного матеріалу.

У зв'язку з критикою підручників англійської мови для старших класів переробки зазнали підручники для VIII–X класів. Підручник О. Белової та Л. Тодд було зменшено та видрукувано двома окремими книгами для учнів VII, VIII класів. Переробці підлягали також і підручники англійської мови для X класу авторів Н. Єгорової та І. Стржалковської [7, с. 128].

Про всі ці зміни в підручниках – їх доопрацювання шляхом перенесення мате-

ріалу, скорочення, в інших випадках розширення – йшла мова в аналітичних статтях на сторінках журналу.

Важливою проблемою методології побудови підручників з іноземних мов було їх ілюстрування, про що писав А. Монігетті у статті "К вопросу о методологии построения стабильных учебников" [8]. Автор цілком справедливо зазначав, що ілюстрація підручника з іноземної мови має три різні призначення:

– по-перше, як показ окремих предметів, дій або станів (наприклад: олівець, ручка, дошка, бігти, писати, стояти тощо);

– по-друге, як синтез цих окремих предметів, дій або станів, тобто поєднання ряду понять в одному малюнку (наприклад: клас, кімната, двір тощо);

– по-третє, як ілюстративний момент, як емоційні, жанрові малюнки (пейзаж, фотографія, портрет тощо), що створюють обстановку не за самою темою, а довкола неї.

Вимоги, які потрібно пред'являти до ілюстрацій цих трьох видів, є різними [8].

Якщо у перших двох випадках важливим моментом є чіткість і лаконічність малюнка, відсутність зайвих елементів, то в третьому випадку основною вимогою є майстерність виконання, виразність, динамічність.

Автор констатує, що підручники мають доволі велику кількість ілюстрацій, які не відповідають жодній із цих вимог. Більше того, непоодинокі випадки, коли малюнок за своїм змістом не відповідає тексту або навіть суперечить йому. Якщо до цього додати ще й низьку якість виконання малюнків, то стає зрозумілим, що подібні ілюстрації можуть скоріше завдати шкоди, ніж принести користі.

Планування і композиція малюнків повинні відповідати змісту дібраних текстів, робота авторських колективів має відбуватися в тісному творчому зв'язку з художниками-ілюстраторами. Тільки єдність педагогічного та художнього задуму може правильно розв'язати відповідальне завдання ілюстрування підручників [8, с. 9–10].

Отже, невідкладною державною справою було спрощення програми з іноземних мов для середньої школи та відповідна переробка підручників.

Згідно з рішеннями XIX з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу про перехід до загальної середньої освіти та запровадження політехнічного навчання, виникла потреба перебудови й удосконалення змісту шкільних програм і підручників. Зрозуміло, що стабільність і якість підручників певною мірою залежить від

стабільності і якості програм. Навіть незначні зміни у програмах з іноземних мов призводили до невідповідності підручників програмам та спонукали до змін і доповнення у змісті підручників.

Міністерство освіти РРФСР переглянуло програми середньої школи з усіх предметів, які вивчалися в школі.

Починаючи з 1955–1956 навчального року, вводяться нові програми з іноземних мов, причому з того року перехід на нові програми здійснюється тільки в V класі. У VI–X класах на 1955–1956 навчальний рік залишаються програми, видані 1954 року. Програма з іноземних мов зазнала докорінної переробки, точніше, було створено нову програму на абсолютно нових принципових засадах [5, с. 3].

У квітні 1961 року сектор навчання іноземних мов Інституту загальної та політехнічної освіти АПН РРФСР організував широке обговорення питань, пов'язаних із теорією та практикою створення підручників з іноземних мов.

На нараді обговорювалися питання складення й експериментальної перевірки підручників, створених відповідно до принципів, покладених в основу нової програми з іноземних мов. Це підручник з англійської мови для учнів V класу (автори С. Фоломкіна, Е. Карр) та з німецької мови для учнів V класу (автори О. Писаренко, Я. Фінкельштейн). Зазначалося, що у створених підручниках вдало поєднується навчання усного мовлення та читання; у зв'язку з тим, що послідовність подавання навчального матеріалу визначається не завданням вивчення системи мови, а вимогами розвитку мовлення, учні будуть набувати практичні навички володіння іноземною мовою.

Після обговорення визначених питань учасники заходу висловили багато цікавих думок і побажань щодо поліпшення підручників з іноземних мов, а саме: з метою створення єдиної системи підручників та збереження наступності у навчанні доручати створення серії підручників для різних класів єдиному авторському колективу, залучати до цього методичну громадськість; включити до вимог підручника і вимоги щодо додаткових матеріалів, щоб паралельно з підручником можна було працювати і з технічними засобами, і з матеріалами для додаткового читання тощо.

Пропонувалося також разом із підручниками створити книгу для вчителя, яка включала б увесь необхідний для роботи матеріал: завдання для контрольних робіт, диктанти, пісні, вірші, вказівки вчителю щодо використання технічних засобів навчання [10, с. 125–126].

Широке обговорення підручників відбувалося й на сторінках педагогічних журналів Міністерства освіти УРСР.

Після одержання позитивної оцінки пробні підручники готували на заміну чинним, а при друкуванні масовим тиражем ураховувалися всі критичні зауваження вчителів.

Підсумовуючи зазначене, робимо такі висновки:

1. Від 40-х до початку 60-х років ХХ століття в часописі "Иностранные языки в школе" значну кількість статей було присвячено обговоренню програм і підручників з іноземних мов.

2. Аналіз публікацій свідчить, що найбільшу увагу науковці приділяли проблемам підручникотворення у 1949–1950-х, 1955-му, 1961-му роках ХХ століття. Найголовніша проблема підручників з іноземних мов досліджуваного періоду – їхня перевантаженість.

3. Удосконалення наявних і створення нових підручників здійснювалося згідно з партійними настановами.

4. Серйозна увага приділялася художньому оформленню підручників, якості ілюстративного матеріалу.

Вважаємо, що з погляду сьогодення перспективним напрямом педагогічної науки є дослідження проблем сучасного підручникотворення з урахуванням попередніх років, а також прогнозованого створення досвіду електронних підручників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Амбаш М. О борьбе с формализмом в обучении иностранным языкам / М. Амбаш // *Иностранный язык в школе*. – 1941. – № 1. – С. 43–44.

2. Высоцкая З. Читает, переводит, выучит слова! / З. Высоцкая // *Иностранные языки в школе*. – 1948. – № 1. – С. 101–103.

3. За коренное улучшение постановки преподавания иностранных языков в школе // *Иностранные языки в школе*. – 1948. – № 1. – С. 3–5.

4. Колпинская А. Н. Как Учпедгиз обеспечивает школу учебной и методической литературой по иностранным языкам / А. Н. Колпинская // *Иностранные языки в школе*. – 1948. – № 6. – С. 109–112.

5. Косова О. В. Программа средней школы по иностранным языкам на 1955–1956 учебный год / О. В. Косова // *Иностранные языки в школе*. – 1955. – № 3. – С. 3–7.

6. Курляндский М. На новых путях / М. Курляндский // *Иностранный язык в школе*. – 1941. – № 1. – С. 91–93.

7. Кутыева Е. П. О переработке учебников иностранных языков для средней школы / Е. П. Кутыева // *Иностранные языки в школе*. – 1949. – № 5. – С. 128.

8. Монигетти А. К вопросу о методологии построения стабильных учебников / А. Монигетти // *Иностранный язык в школе*. – 1941. – № 1. – С. 5–10.

9. Назревшие вопросы методики преподавания иностранных языков // *Иностранные языки в школе*. – 1954. – № 3. – С. 52–69.

10. Обсуждение теории учебника иностранного языка в АПН РСФСР // *Иностранные языки в школе*. – 1961. – № 5. – С. 125–126.

11. Салистра И. Д. За высокое качество обучения иностранным языкам в школе / И. Д. Салистра, Б. Ф. Корндорф // *Иностранные языки в школе*. – 1954. – № 5. – С. 39–54.

Цитувати: Булгакова В. Г. Проблеми підручника іноземної мови на сторінках часопису "Иностранные языки в школе" (40-60-ті роки ХХ століття) / В. Г. Булгакова. – *Постметодика*. – 2012. – № 4. – С. 53–58.

© В. Г. Булгакова, 2012. Стаття надійшла в редакцію 30.09.2012 ■